

INKLUZIVNO OBRAZOVANJE
Pristup obrazovanju kroz ljudska prava

Beograd 2013. godine

Naslov	INKLUZIVNO OBRAZOVANJE Pristup obrazovanju kroz ljudska prava
Autorka i autor	Julija Jeremić, Bojan Stanojlović
Urednik	Milan Janković
Izdaje	Udruženje studenata sa hendikepom Vojvode Stepe 33, Beograd, Srbija www.ussh.rs www.inkluzivno-obrazovanje.rs
Lektura	Lana Nikolić
Dizajn	Julija Jeremić
Štampa	Jovšić Printing Centar, Beograd

Copyright © 2013, Udruženje studenata sa hendikepom

Publikacija je kreirana u okviru projekta "Pristup obrazovanju kroz ljudska prava – osnaživanje budućih praktičara i praktičarki inkluzivnog obrazovanja u Srbiji", koji finansira Evropska unija kroz program Evropski instrument za demokratiju i ljudska prava i Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije. Sadržaj publikacije je odgovornost autorke, autora i Udruženja studenata sa hendikepom i ne odražava zvanične stavove i mišljenja Evropske unije ili Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije.

Beograd 2013.

Sadržaj

Uvod	5
Pojam i principi inkluzivnog obrazovanja	9
Pregled strateških i zakonskih okvira	16
Stavovi studenata i studentkinja	20
Položaj inkluzivnog obrazovanja u kurikulumima	28
Zaključak i preporuke	32
PRILOG - Lista relevantnih institucija visokog obrazovanja	37

Uvod

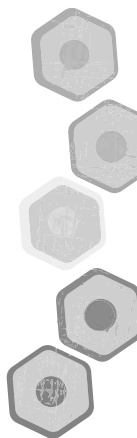
Projekat "Pristup obrazovanju kroz ljudska prava – osnaživanje budućih praktičara i praktičarki inkluzivnog obrazovanja u Srbiji" sprovedeno je Udruženje studenata sa hendikepom (USH), u partnerstvu sa Niškim udruženjem studenata sa hendikepom i Udruženjem studenata sa hendikepom Kragujevac, u periodu od jula 2012. do juna 2013. godine, uz finansijsku podršku Delegacije Evropske unije u Republici Srbiji i Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije. Cilj projekat bio je osnaživanje studenata i studentkinja koji se školuju za rad u sistemu obrazovanja (buduće učiteljice i učitelji, vaspitačice i vaspitači, zaposleni u pedagoško-psihološkoj službi itd.), povećanje njihovih kapaciteta za primenu zakonskih rešenja i principa inkluzivnog obrazovanja i primenu pristupa obrazovanju kao pitanju ljudskih prava.

U okviru projekta sprovedene su tri grupe aktivnosti, a najznačajniji rezultati i nalazi, zabeleženi u ovoj publikaciji, predstavljeni su na završnoj konferenciji u junu 2013. godine u Beogradu.

Tribine i radionice na temu inkluzivnog obrazovanja informisale su preko 270 studenata i studentkinja učiteljskih/pedagoških fakulteta i vaspitačkih visokih škola strukovnih studija u Srbiji o značaju pristupa obrazovanju kao pitanju ljudskih prava, i bile su prilika za učesnike i učesnice da ostvare kontakt sa mladima sa hendikepom koji su imali iskustva specijalnog i/ili redovnog obrazovanja i sagledaju važnost sopstvenog rada i njegov uticaj na lični razvoj i život značajnog dela populacije Srbije.

Sastanci sa upravama visokoškolskih ustanova i nastavnim kadrom koji se bavi inkluzivnim obrazovanjem u okviru date ustanove imali su za cilj razmenu informacija o pristupu temi „inkluzivno obrazovanje“ i njenom položaju u okviru postojećih kurikuluma, informisanje o planovima za razvoj, izmene i dopune kurikuluma datih visokoškolskih ustanova i mogućnostima za saradnju Udruženja i drugih sličnih organizacija sa fakultetom/visokom školom u okviru nastave i relevantnih predmeta (neke od radionica sa studentima i studentkinjama organizovane su u okviru termina redovne nastave, u saradnji sa odgovornim nastavnim osobljem). Prikupljene informacije o procesima reforme i unapređenja kurikuluma i propisa na visokoškolskim ustanovama koje školuju studente i studentkinje za vaspitačke, učiteljske i druge obrazovne profesije analizirane su u odnosu na strateške i druge trendove razvoja inkluzivnog obrazovanja u Republici Srbiji, i sa aspekta mogućnosti i načina na koje organizacije civilnog društva mogu da podrže i učestvuju u unapređenju obrazovne prakse i osnaživanju budućih praktičara i praktičarki obrazovanja.

Treću grupu aktivnosti činila su **tri regionalna treninga** za 50 studenata i studentkinja sa relevantnih fakulteta i visokih škola strukovnih studija, koji su imali priliku da se bliže upoznaju sa ljudskim pravima i socijalnim modelom pristupa hendikepu,

individualizovanim pristupom obrazovanju, procesima kreiranja individualnih obrazovnih planova i osmišljavanja različitih oblika podrške deci iz društveno osetljivih grupa (sa fokusom na decu sa smetnjama u razvoju).

U ovoj publikaciji predstavljeni su najvažniji rezultati i nalazi projekta, koji se pre svega odnose na stavove budućih praktičara i praktičarki obrazovanja prema temi inkluzivnog obrazovanja, pristupu relevantnih visokoškolskih ustanova školovanju vaspitnog, nastavnog i drugog osoblja za sprovođenje inkluzivnog obrazovanja i zapaženim trendovima u kurikulumima ovih visokih škola i fakulteta. Publikacija sadrži i razmatranje osnovnih koncepata i načina pristupa (inkluzivnom) obrazovanju i pitanjima hendikepa kroz ljudska prava, kao i istorijat razvoja različitih pristupa osobama sa hendikepom i njihovom obrazovanju.

Sadržaj publikacije, koji predstavlja skup informacija i pregled stanja u oblasti obrazovanja za nastavničke, vaspitačke i druge relevantne profesije, može se takođe koristiti i kao polazna osnova i resurs za usmeravanje aktivnosti, različitih inicijativa i rada organizacija koje se bave reformama kurikuluma, uključujući i studentske organizacije i institucije (npr. studentski parlamenti i strukovne studentske organizacije) relevantnih visokoškolskih ustanova.

INKLUZIVNO OBRAZOVANJE JE PRAVO, A NE PROBLEM

Tokom višegodišnjeg rada na razvoju inkluzivnog obrazovanja i osnaživanju različitih grupa ključnih aktera, aktivisti i aktivistkinje Udruženja imali su priliku da se susretnu sa raznolikim problemima i preprekama, koje su utemeljene u medicinskom pristupu školovanju dece i osoba sa hendikepom, nedovoljnoj informisanosti o mogućnostima i praksama inkluzivnog obrazovanja i nedostatku svesti o ravnopravnosti na nivoima obrazovne prakse. Opsežne reforme obrazovnog sistema u Srbiji, koje su kao tačku prekretnice imale usvajanje Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja 2009. godine, obuhvatile su širok spektar aktivnosti usmerenih ka nastavnom i drugom stručnom osoblju, pre svega u osnovnim školama širom Srbije. Pored toga, pokrenute su i različite inicijative koje su kao ciljnu grupu imale roditelje dece sa teškoćama u razvoju, pa i samu decu. U ovom procesu, na žalost, nedovoljno pažnje je posvećeno budućim učiteljima i učiteljicama, vaspitačima i vaspitačicama, školskim psiholozima i pedagozima i drugim studentima i studentkinjama koji se školuju za rad u obrazovanju (ali i povezanim sektorima važnim za ostvarivanje prava na obrazovanje, kao što je npr. socijalna zaštita), koji izlaze iz visokog obrazovanja sa nedovoljno prakse i informacija, nedovoljno izgrađenim, ili u slučaju osoba sa hendikepom i medicinski usmerenim, stavovima po pitanju ljudskih prava i socijalne uključenosti i, prema sopstvenom shvatanju, nedovoljno spremni za rad sa decom koja se ne uklapaju u opseg „tipičnog“. Sa druge strane, još uvek nedovoljna vidljivost osoba sa hendikepom u društvu, nepristupačnost obrazovanja uopšte i naročito tradicionalni pristup ulogama vaspitačkih i nastavničkih profesija, odnosno zahtevi koji se postavljaju pred potencijalne studente i studentkinje pri upisu dovode do nedovoljnog (ili nepostojanja) iskustva u interakciji sa osobama i mladima sa hendikepom.

Udruženje studenata sa hendikepom

Udruženje studenata sa hendikepom (USH) je nevladina, nestranačka, neprofitna organizacija osnovana 2000. godine, kao jedna od prvih organizacija u Srbiji koja okuplja mlade ljude sa različitim tipovima hendikepa, bez obzira na medicinsku dijagnozu, kao i mlade ljude bez hendikepa kroz inkluzivni, (mixed ability i cross-disability) pristup. Sledeći viziju „Jednake mogućnosti za sve“, Udruženje radi na izgradnji civilnog društva zasnovanog na jednakim mogućnostima i ravnopravnosti svih građana i građanki, nenasilju, nediskriminaciji, poštovanju ljudskih prava bez obzira na različitosti, društvenoj uključenosti i odgovornosti.

USH, kao organizacija koja okuplja mlade ljude sa različitim tipovima hendikepa, od kojih su neki imali iskustvo specijalnog obrazovanja i nedostatka/nepostojanja systemske podrške u različitim oblastima života, i socijalne isključenosti, od osnivanja se bori za ostvarivanje i poštovanje ljudskih prava i izjednačavanje mogućnosti mladih i studenata sa hendikepom kroz kreiranje uslova za inkluzivno, formalno i neformalno, obrazovanje i primenu socijalnog modela pristupa hendikepu. Odvajanje dece sa teškoćama u razvoju od vršnjaka, porodice i lokalne zajednice ima negativan uticaj na njihov dalji život i uključenost u društvo, a neki od primera „obrazovnog puta“ članova i članica USH to i potvrđuju. Stoga, rad USH počiva na čvrstom uverenju da sva deca, bez obzira na razlike, poreklo i društveni status, treba da imaju jednak pristup obrazovnom sistemu u Srbiji i obezbeđenu podršku da se školuju ravnopravno i zajedno sa vršnjacima u svojim lokalnim zajednicama. Na ovaj način sva deca dobijaju šansu da postanu punopravni građani i građanke društva i priliku da aktivno doprinesu njegovom razvoju.

Udruženje studenata sa hendikepom (USH) realizuje nekoliko programskih linija:

- Servisi podrške u visokom obrazovanju
- Inkluzivno obrazovanje (formalno i neformalno)
- Psihosocijalna podrška i osnaživanje mladih sa hendikepom
- Antidiskriminacija i ljudska prava

U okviru ***programa Servisi podrške u visokom obrazovanju*** USH kontinuirano sprovodi servise podrške za studente i studentkinje sa hendikepom koji uključuju zastupanje pred upravama fakulteta i univerziteta prilikom ostvarivanja prava na studentski dom, stipendije, oslobađanje od školarine i drugih prava na afirmativne mere podrške. Ovaj program obuhvata i organizovanje direktnih servisa podrške kao što su personalna asistencija, prevoz, dodatno osposobljavanje i posredovanje pri zapošljavanju i sl. u skladu sa trenutnim mogućnostima Udruženja.

Udruženje od svog osnivanja u kontinuitetu promovise pitanja hendikepa i obrazovanja kao pitanja ljudskih prava kroz medijske kampanje, javne akcije i druge aktivnosti kojima se utiče na svest različitih aktera i najšire javnosti. ***Program Inkluzivno obrazovanje*** obuhvata rad na unapređivanju uslova i zakonskih okvira za sprovođenje inkluzivnog obrazovanja u Srbiji na svim nivoima, osnaživanje različitih grupa aktera i umrežavanje sektora relevantnih za obrazovanje i uspostavljanje mehanizama podrške deci sa hendikepom u osnovnom i srednjem obrazovanju. U okviru ovog programa

USH organizuje i različite oblike neformalnog obrazovanja (radionice, tribine, treninge, seminare, konferencije) putem kojih promoviše i praktično prikazuje inkluzivne obrazovne metodologije i prakse.

Kroz **program psihosocijalne podrške i osnaživanja**, mladi sa hendikepom imaju mogućnost da učestvuju u različitim radionicama, treninzima i savetovanjima, a sprovedeno je i psihološko savetovalište. Mladi sa hendikepom u okviru ovog programa imaju priliku da rade sa vršnjacima ili mladima koji su u istoj životnoj situaciji (isti tip hendikepa, dolaze iz slične sredine itd). U okviru ovog programa USH radi i na unapređivanju omladinskih politika u Srbiji (npr. učešće u izradi Strategije za mlade i Zakona o mladima).

Program Antidiskriminacija i ljudska prava obuhvata kontinuirano promovisanje principa ljudskih prava i ravnopravnosti, istraživanje i praćenje diskriminatorne prakse u Srbiji i izmenu zakonodavstva u cilju stvaranja povoljnih zakonskih okvira za život bez diskriminacije i kreiranje inkluzivnog društva. Deo ovih aktivnosti realizuje se u saradnji sa partnerskim organizacijama u okviru Koalicije protiv diskriminacije. U okviru ovog programa, USH je sprovedo jedno od prvih istraživanja o diskriminaciji i ljudskim pravima osoba sa hendikepom u Srbiji u okviru projekta „Hendikep je pitanje ljudskih prava“, prilikom kog je organizovana i intenzivna medijska kampanja sa istim naslovom.

Relevantni činioци, državne institucije, organizacije i donatori, prepoznaju Udruženje studenata sa hendikepom kao značajnog partnera u procesu kreiranja politika, zakona i programa u oblastima kojima se Udruženje bavi. Predstavnicima i predstavnicima USH učestvovali su u kreiranju relevantnih strategija i zakona, kao što su Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o visokom obrazovanju, Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Nacionalne strategije za mlade i Strategija za prevenciju i sprečavanje diskriminacije. Udruženje kao svoje najveće dostignuće vidi činjenicu da su kroz programe i projekte USH brojni mladi ljudi sa hendikepom širom Srbije osnaženi i motivisani da nastave svoje obrazovanje, da upišu fakultete i visoke škole ili osnuju omladinske i druge organizacije civilnog društva u svojim zajednicama.

Pojam i principi inkluzivnog obrazovanja

Položaj osoba sa hendikepom kroz vekove

Položaj osoba sa hendikepom menjao se kroz vekove. Najčešće usled nerazumevanja uslova koji su dovodili do nastanka hendikepa, različite kulture su ga doživljavale na različite načine.

U periodu pre nastanka državnog uređenja, položaj osoba sa hendikepom je bio povoljniji nego što je to bilo kasnije u civilizovanim društvima. Godine ranog i srednjeg detinjstva bile su u to vreme kritične za celu populaciju, pa se osobama sa hendikepom koje su preživljavale ovaj period u razvoju dodeljivao viši statusni položaj jer se verovalo da imaju određena magijska svojstva ili svojstva medijatora između sveta živih i mrtvih.

Pored osoba koje su hendikep imale od samog rođenja ili rane mladosti postoji nekoliko grupa hendikepa koji su nastajali usled različitih posledica i koje su sa sobom nosile određena prenesena značenja, koja su kasnije uticala na stvaranje predrasuda povezanih sa osobama sa hendikepom.

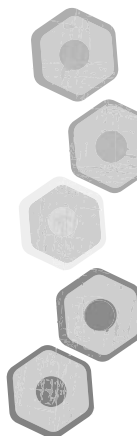
Ratni invalidi¹ Sukobi između plemena, naroda, a kasnije i država tokom vekova nosili su sa sobom mnoštvo povreda u borbama. Ranjeni vojnici neposredno nakon borbi bili su proglašavani herojima, dodeljivane su im ratna odličja, ali su ubrzo po završetku ratne euforije ostajali usamljeni i marginalizovani. Često “nesposobni” za rad i privređivanje, završavali su svoje živote u bedi i siromaštvu.

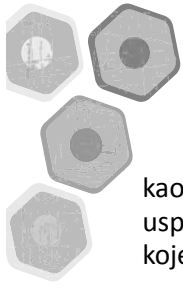
Osuđenici Sa druge strane, tokom srednjovekovnih represija u društvu se povećavao broj osoba koje su zbog presuda za počinjena krivična dela bivale kažnjavane odsecanjem ekstremiteta ili sakaćenjem pojedinih delova tela. Ove osobe bile su javno oličenje srama, što je kasnije često bilo vezivano za sve osobe sa hendikepom, pa se nije pravila razlika u poreklu hendikepa.

Invalidi rada² Modernizacijom društva i industrijalizacijom započeta je masovana upotreba mašina. Usled korišćenja novih tehnologija nastajale su i česte povrede na radu od kojih su neke dovodile i do gubitka radnih sposobnosti u potpunosti. U društvu koje je ulazilo u sistem kapitalističke proizvodnje, onesposobljenost je isključivo značila marginalizaciju i siromaštvo i sve do jačanja radničkog pokreta ljudi sa povredama na radu živeli su na ivici egzistencije, u bedi i siromaštvu, što je kod ostatka društva izazivalo strah i gnušanje.

¹ Za potrebe ovog teksta koristiće se termin koji se koristi u zvaničnim dokumentima Republike Srbije (zakoni, pravilnici itd.), iako sama reč invalid (time i sintagme koje je sadrže) ima uvredljiv i diskriminatorni kontekst

² isto

Da bi se u narodu ublažio strah od prenosivosti hendikepa na „zdrave“ osobe, kao i da bi se društvo oslobodilo estetski, fizički i mentalno neprihvatljivih pojava, uspostavljen je sistem institucionalizacije i smeštanja ovih ljudi u posebne ustanove koje su najčešće bivale izvan gradova i van očiju javnosti.

“Opšti strah od bolesti i nesposobnosti, sujeverje kao poseban vid moći neznanja i nepoznavanje medicinskih aspekata invalidnosti, na tadašnjem stepenu razumevanja telesnih i psihičkih funkcija ljudi, bili su polazište za stvaranje niza predubeđenja o nenormalnosti invaliditeta. Strah od stvarne ili zamišljene prenosivosti invalidnosti na zdrave osobe, usled neuviđanja razlika između bolesti i njenih posledica, doveo je do socijalne tabuisanosti psihičkih i fizičkih invalida. Stvorio se grupni identitet zdravih osoba nasuprot kategorijama trajno bolesnih lica.”³

Ceo društveni kontekst u kojem su se nalazile osobe sa hendikepom tokom prethodnih vekova obojile su predstave ostatka stanovništva o mogućnostima, uzrocima i posledicama hendikepa, pa se položaj osoba sa hendikepom u društvu utemeljio kao marginalizovan, siromašan, sraman i nešto čega se treba čuvati.

Širenjem filozofije i uspostavljanjem pravne regulative prema kojima svi ljudi imaju pravo na život, slobodu i sigurnost ličnosti, obrazovanje, zaposlenje, plaćene praznike, zaštitu od nezaposlenosti i socijalnu sigurnost, puno učešće u kulturnom životu, slobodu od torture ili svirepog, nehumanog tretiranja ili kazne, slobodu mišljenja, uverenja i veroispovesti, izražavanja i mišljenja⁴, došlo se i do razmatranja položaja osoba sa hendikepom i načina njegovog unapređenja. Bilo je potrebno problemu hendikepa pristupiti iz drugačije perspektive i naći načine da se osobama sa hendikepom omogući poštovanje i ostvarivanje svih prava koja im pripadaju. Ipak, viševjekovne predrasude doprinele su da taj proces teče sporo i da bude obojen utiscima iz prošlosti.

Modeli pristupa hendikepu

Istorijski posmatrano prvi model pristupa hendikepu koji je nastao je **milosrdni** (eng. – charity model, negde imenovan i kao saosećajni). Centralna nit ovog modela je hendikep koji je nastao kao posledica kazne za greh koji je ta osoba ili neko iz porodice učinio. Ne postoji rešenje za izlazak iz te situacije, pa se pribegava sažaljenju i milostinji, kao i molitvama i jednostavnim prihvatanjem i ispaštanjem kazne. Pored osobe sa hendikepom, porodica se žrtvuje i prihvata na sebe deo srama i krivice, a osoba se smešta u institucije kako bi se sklonila od osuda sredine. Ovaj pristup hendikepu je još uvek dominantan u modernim društvima. Iako se više ne pribegava potpunom isključivanju osoba iz svakodnevnih tokova, niti se traži krivica kao uzrok hendikepa, najveći deo populacije na osobe sa hendikepom gleda kroz sažaljenje i ne posmatra ih kao ravnopravne članove društva koji imaju svoja prava, ali i obaveze.

³ Lj. Petrović, 2004, Pogled na invalidnost kroz istoriju, Hereticus, Časopis za preispitivanje prošlosti, Vol. II (2004), No. 3

⁴ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima http://www.poverenik.rs/images/stories/Dokumentacija/54_ldok.pdf

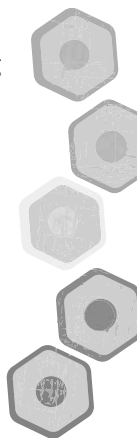
Razvojem medicine i rastom standarda u pojedinim društvima pojavila se ideja izlječenja hendikepa, pa su tako mnogi ljudi provodili godine zatvoreni po institucijama, podvrgnuti različitim medikamentima i terapijama. Na ovaj način nastao je **medicinski model** koji za cilj ima izlječenje ili „popravljanje“ osoba sa hendikepom, kako bi bile najbližnje većem delu populacije, dok se od porodice očekuje da brine o njima, a one postaju zavisni članovi društva.

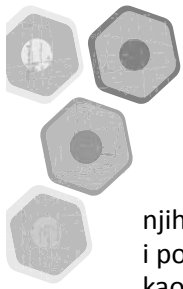
Daljim razvojem ljudskih prava i jačanjem pokreta osoba sa hendikepom razvija se **socijalni model** u kojem je osoba sa hendikepom nosilac prava i izbora u svom životu, uz to je ravnopravni član zajednice, ali i korisnik medicinskih i socijalnih usluga. Hendikep se posmatra u kontekstu izjednačavanja mogućnosti, ali se sada problem ne smešta u osobu, već u okruženje koje nije prilagođeno osobama sa različitim svojstvima, pa samim tim i osobama sa hendikepom. Kroz socijalni model se od osoba sa hendikepom očekuje i da budu odgovorni članovi društva koji učestvuju u privređivanju i nisu isključivo korisnici socijalne pomoći, te se akcent stavlja na njihovu aktivnu ulogu u društvu naspram pasivne koja je do tada bila dominantna. Da bi uspeali da postanu konkurentni na tržištu radne snage potrebno im je obezbediti adekvatan pristup obrazovanju, servisima podrške, jednakim šansama za zaposlenje, ali i ukinuti barijere koje su zasnovane na predrasudama, kako društva, tako i samih osoba sa hendikepom o njihovim mogućnostima.

Pomak ka socijalnom modelu hendikepa naspram milosrdnog i medicinskog ide polako. Barijere se ne sreću samo u društvu koje do sada nije bilo pripremljeno na ravnopravno uključivanje osoba sa hendikepom u sve društvene tokove, već je i populaciji osoba sa hendikepom potrebno prilagođavanje na razvoj i nove zahteve društva, dok je preduslov za to podizanje kompetencija osoba sa hendikepom kako bi mogli da učestvuju u svim segmentima zajednice. Zbog toga se često primenjuju mere **afirmativne akcije**, kojima se osobe sa hendikepom stavljaju u „povlašćen“ položaj sa ciljem umanjavanja uticaja isključenosti i uskraćenosti kojima su do tada bile izložene.

Obrazovanje osoba sa hendikepom

Prvi zabeleženi počeci obrazovanja osoba sa hendikepom bili su u Francuskoj 1784. godine gde je osnovana prva škola za osobe sa oštećenjem vida „*Institut National des Jeunes Aveugles*“, dok su u Edinburgu i Bristolu nešto ranije osnovane škole za osobe sa oštećenjem sluha. Ipak, ozbiljniji naponi usmereni ka razvoju obrazovanja osoba sa hendikepom započeli su početkom XX veka, naročito nakon Drugog svetskog rata. Do tada je većina osoba sa hendikepom bila izvan obrazovnog sistema, a oni koji su bili uključeni nisu dobijali adekvatnu podršku, niti im se pristupalo na pravi način, pa su proglašavani needucabilnim i bivali isključivani iz sistema obrazovanja. Suočavajući se sa ovim problemom, pokrenuto je pitanje koji bi bio adekvatan način da se osobe sa hendikepom uključe u sistem obrazovanja? Prve ideje o specijalnoj edukaciji nastale su u Velikoj Britaniji gde je započeto obrazovanje dece sa hendikepom u zasebnom obrazovnom sistemu.

Ovaj sistem počeo je da okuplja najviše osobe sa mentalnim hendikepom. Pored njih, dobar deo učesnika u ovom sistemu bile su osobe sa senzornim oštećenjima, kao i pojedinci kojima se uz osnovni hendikep, zbog teškoća u komunikaciji koje su nastale kao posledica motornih oštećenja, takođe pripisivao i mentalni hendikep. Kako bi preciznije odredili koja deca treba da se školuju po kom sistemu inicirana su testiranja mentalnih sposobnosti na osnovu skale koju su kreirali Bine i Simon⁵, a koja je kasnije postala jedna od osnovnih skala za utvrđivanje inteligencije, kao i moćan instrument segregacije. Nešto kasnije, škole su se diferencirale u škole za osobe sa mentalnim hendikepom, škole za gluve, škole za slepe, pa je ovaj sistem postao paralelan sistemu redovnog obrazovanja.

Osnovne odlike specijalnog obrazovanja su bile i još uvek jesu:

- segregacija u homogene grupe najčešće podeljene po medicinskoj dijagnozi (iste ili slične medicinske dijagnoze)
- institucionalizacija, tj. smeštanje ovih grupa u odvojene sredine koje su van domašaja njihovih porodica i prirodnog okruženja
- specifično okruženje i specijalno edukovani nastavnici
- specifično postavljeni ciljevi i posebni obrazovni programi, kao i smanjena očekivanja od učenika
- specifične metode i tehnike koje se mogu primeniti samo na određenim tipovima hendikepa
- promena odnosa u broju učenika i nastavnika – manje učenika, više nastavnika
- rehabilitacija – medicinske terapije koje su usmerene ka minimalizovanju hendikepa i teže izlečenju
- habilitacija – učenje veština koje nisu razvijane kako bi se osoba osposobila za restriktivna okruženja za koja se smatra da im prirodno pripada
- neprilagođenost specijalnih škola svim vrstama hendikepa, pa su opet mnoga deca van obrazovnog sistema
- izdvojenost iz društva što dovodi do otežanog funkcionisanja u budućnosti
- interakcije se odvijaju uglavnom sa odraslima ili sa učenicima sa istom vrstom hendikepa

Uporedo sa razvojem specijalnog obrazovanja u svetu je rastao pokret inkluzivnog obrazovanja čiju su prvi začetnici bili Marija Montesori, Karl Štajner i Eduard Klapared⁶ koji je još 1929. godine ovaj pokret nazvao „Škola po meri deteta“, koji ipak u to vreme nije uspeo da nadjača pritiske specijalnog obrazovanja. Ovaj sistem zaživeo je samo u Italiji, gde je ceo obrazovni sistem bio pod uticajem ideja lekarke i humaniste Marije Montesori.

⁵ S.Tovilović, A.Baucal, *Procena zrelosti za školu, Kako pristupiti problemima procene zrelosti i adaptacije marginalizovane dece na školu?*, Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije, 2007

⁶ *Škola po meri deteta 2 – Priručnik za primenu inkluzivnog modela prelaska sa razredne na predmetnu nastavu za učenika sa teškoćama u razvoju*, Save the Children UK, Program za Srbiju, Beograd 2009.

Promenu paradigme od specijalnog ka inkluzivnom obrazovanju podstakli su i međunarodni napori poduprti dokumentima koji su usvajani u periodu nakon Drugog svetskog rata, kao što su Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948. godine, Konvencija ujedinjenih nacija o pravima deteta (1989), Svetska deklaracija obrazovanja za sve (1990), Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti osoba sa hendikepom (1993). Na UNESCO konferenciji u Salamanki⁷ 1994. godine prvi put je predstavljena definicija inkluzivnog obrazovanja:

„Inkluzija je proces rešavanja i reagovanja na raznovrsnost potreba svih učenika preko sve većeg učestvovanja u učenju, kulturama i zajednicama i sve manje isključenosti u okviru obrazovanja i iz njega. On obuhvata promene i izmene sadržaja, pristupa, struktura i strategija, sa zajedničkom vizijom koja obuhvata svu decu odgovarajuće starosne dobi i sa ubeđenjem da je redovni obrazovni sistem odgovoran za obrazovanje sve dece“.

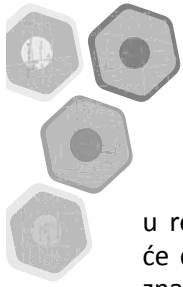
Ova definicija stavlja u prvi plan pravo svakog deteta na obrazovanje koje je kreirano tako da zadovolji njegove lične karakteristike, interesovanja, mogućnosti i načine učenja, obrazovanje koje može da se prilagodi različitostima sve dece i koje je spremno da se prilagodi specifičnostima pojedinih hendikepa, školsko okruženje učini dostupnim svima, sa eksplicitnim naglašavanjem prava osoba sa hendikepom na obrazovanje kao osnovnog ljudskog prava. Ovako shvaćeno inkluzivno obrazovanje postaje ideal kojem svi obrazovni sistemi treba da teže, a škole koje ga primenjuju postaju oličenje kvaliteta i primera dobre prakse. Na taj način, nastojanja da se redovno obrazovanje učini dostupnim deci sa hendikepom od opšteg obrazovanja stvorila su kvalitetno obrazovanje za sve koje je usmereno na pojedinca i njegove uspehe.

Odlike ovog modela obrazovanja su:

- škole su prilagođene svima – uklonjene su arhitektonske i komunikacione barijere i obezbeđena pristupačnost
- nastavni planovi i programi su usmereni na jačanje kapaciteta pojedinaca i na zadovoljavanje razvojnih i kognitivnih potreba svakog učenika – školski kurikulumi imaju različite ciljeve za različite nivoe postignuća
- nastava se odvija kroz diferencirani pristup i planira uzimajući u obzir različitosti među učenicima
- postignuća se prate u odnosu na početna znanja i veštine
- koriste se različite metode i tehnike tokom jednog časa
- vršnjačka podrška se koristi za jačanje socijalnih veza, osamostaljivanje u učenju, kao i pospešivanje napretka dece koja su na višem stadijumu usvojenih znanja i veština
- zadaci su diferencirani od lakših ka težim
- nastavna sredstva i materijali su različiti u zavisnosti od stepena postignuća

⁷ The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education, http://www.unesco.org/education/pdf/SALAMA_E.PDF

Ipak, i dalje se veliki broj dece školuje u specijalnim školama. Prelazak iz specijalnog u redovno obrazovanje zahteva prilagođavanje cele škole, a naročito kolektiva koji će direktno raditi sa detetom. Razgovori sa decom i njihovim roditeljima su takođe značajni kako bi dete sa hendikepom bilo na adekvatan način i sa dobrodošlicom prihvaćeno u odeljenju. Uklanjanje fizičkih i komunikacionih barijera je takođe od velikog značaja, dok je pokretanje prakse usmerene ka detetu ključni činilac uspeha dece sa hendikepom u redovnim školama. Podrška detetu treba da bude integrirana u tok časa i u skladu sa floskulom „pružiti podršku, ali neprimetno“. Škola mora da uspostavi kolektivnu inkluzivnu kulturu, između ostalog i kroz svakodnevnu saradnju na nivou kolektiva, bilo formalnog ili neformalnog tipa. Neki teoretičaju smatraju da je upravo jak kolektiv i međusobna saradnja jedan od ključnih aspekata uspešnih škola. Odlučivanje o procesu učenja mora da uključuje sve aktere koji su značajni za detetov razvoj, a naročito roditelje koji su ključni akteri i ravnopravni saradnici u ovom procesu.

Prednosti inkluzivnog obrazovanja

Iako uvek postoji bojazan kada se nešto novo pojavi ili uvodi u neki od segmenata društva, ipak primeri dobre prakse, različita istraživanja i razgovori sa nastavnicima, roditeljima i decom govore u prilog obrazovanju koje pod istim krovom, u istom okruženju okuplja svu decu. Različite grupe imaju različite dobiti kroz inkluzivno obrazovanje:

Deca sa hendikepom Prva pogodnost ovakvog oblika školovanja je zadržavanje deteta sa hendikepom u svom prirodnom okruženju. Deca odrastaju zajedno sa svojim vršnjacima, komšijama, koje posećuju i nakon škole, stvaraju bliske kontakte i učvršćuju veze koje će im kasnije biti od velike važnosti. Oni odrastaju u svetu u kome su zastupljene sve grupe koje učesvuju u životu jedne zajednice. Da bi kasnije u životu opstali u takvom svetu, deca sa hendikepom stiču veštine i znanja koja će im u tome pomoći u veoma ranom uzrastu i zajedno sa svojim drugarima/drugaricama. Ukoliko za to ne postoje druge prepreke, dobijaju znanje koje je na istom nivou kao i znanje vršnjaka, na taj način postaju konkurentni u društvu i sebi obezbeđuju bolju budućnost. Socijalne veštine izgrađuju u interakciji sa vršnjacima, što je od velikog značaja naročito za decu sa mentalnim hendikepom, jer na taj način razumeju relacije u međuljudskim odnosima i ovladavaju veštinama koje će im pomoći da svoje potrebe iskažu na najadekvatniji način. Blizina roditelja i njihova pažnja i ljubav je svima veoma važna tokom odrastanja, samo uz podršku roditelja ili bliski osoba dete može da ispuni svoje potencijale. Obrazovanje dobijaju od osoba koje su stručne u svojim oblastima, obučene za rad u redovnim školama i prenošenje znanja kroz različite metode i tehnike, ali i senzibilisane za rad sa decom sa teškoćama u razvoju. Uz mehanizme podrške koje im pripadaju po novim zakonima, ova deca dobijaju prilagođene učionice i škole, senzibilisane nastavnike, profesore i ostalo osoblje škole, kao i osobe koje su obučene da im pružaju podršku u redovnim školskim aktivnostima.

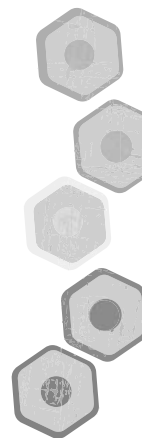
Roditelji dece sa hendikepom Od momenta kada je deci sa hendikepom obezbeđeno da se školuju u školama koje su najbliže njihovim kućama, njihovim roditeljima je omogućeno da učestvuju svakodnevno u njihovim životima, a da istovremeno mogu da privređuju za svoju porodicu. Oni, takođe, postaju i glavni partneri školi u razvoju i obrazovanju svoje dece što im jača samopouzdanje i vrednovanje sebe kao aktivnog roditelja.

Deca bez hendikepa, takođe, dobijaju osećaj stvarne društvene grupne dinamike kroz rast i razvoj u sredini u kojoj se neguju različitosti. U interakcijama sa vršnjacima sa hendikepom spremaju se da u budućnosti razumeju razlike, prihvataju ih i vrednuju, posmatraju druge kao ravnopravne članove društva i razvijaju sposobnosti da pruže podršku osobama kojima je ona potrebna na način koji je adekvatan.

Roditelji dece bez hendikepa imaju priliku da ostvaruju interakcije sa roditeljima dece sa hendikepom i razvijaju pozitivan odnos prema obrazovanju koje je dostupno svima. Neposredno imaju koristi od unapređenja kvaliteta obrazovnog sistema koji je više okrenut ka pojedincima.

Obrazovni sistem Inkluzivno obrazovanje u stvari najveći doprinos daje unapređenju kvaliteta obrazovnog sistema u celini. Da bi inkluzivno obrazovanje bilo adekvatno praktikovano nastavnici moraju da unaprede svoje kompetencije u oblastima diferencijacije nastave, interaktivne i interkulturalne nastave, evaluacije i samoevaluacije, timskog rada. Školski inkluzivni timovi jačaju saradnju među nastavnicima, pa se na taj način jača i inkluzivna klima u školama, koja se smatra jednom od presudnih činilaca uspešne škole. Takođe, nastavnici uče da sarađuju sa stručnjacima van školskog sistema, a roditelji postaju jedni od njihovim glavnih partnera.

Društvo Poštovanjem principa inkluzivnog obrazovanja društvo dobija građane koji su osposobljeni za ravnopravno učešće u životu zajednice, tolerantni na različitosti i osposobljeni da pruže podršku jedni drugima. Pored toga, omogućavanjem osobama sa teškoćama u razvoju da dostignu maksimum svojih mogućnosti, dobija građane koji su sposobni da privređuju, pa se tako smanjuje potreba za socijalnim davanjima i oslobađaju sredstva u budžetu koja mogu biti usmerena na unapređivanje drugih segmenata društva.

Pregled strateških i zakonskih okvira

Radi uspostavljanja pune ravnopravnosti i dostizanja ciljeva inkluzivnog obrazovanja potrebna su zakonska rešenja kojima će ova oblast biti regulisana. U prethodnom poglavlju pomenuti su neki od dokumenata u kojima se uspostavlja sistem ljudskih prava, a izlistana su i osnovna dokumenta koja se tiču prava osoba sa hendikepom, od kojih je jedan od najznačajnijih **Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom**.

Republika Srbija je 17. decembra 2007. godine potpisala Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom i Opcioni protokol uz Konvenciju, a ratifikovala ih 31. jula 2009. godine. Cilj konvencije je da unapredi, zaštiti i osigura puno i jednako uživanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda svim osobama sa hendikepom. Države potpisnice ove konvencije obavezale i na obezbeđivanje prava svih osoba sa hendikepom na obrazovanje, kao i omogućavanje pristupa svim drugim institucijama sistema.

Drugi važan dokument kojim se uređuju prava deteta je **Konvencija o pravima deteta**⁸, koju je naša zemlja ratifikovala 1990. godine⁹. Ovim dokumentom se potvrđuje da je deci, usled njihove osetljivosti, potrebna posebna briga i zaštita, a detetom se smatra svaka osoba mlađa od 18 godina. Svakom detetu se u svakom trenutku garantuje pravo na život, opstanak i razvoj, zaštita od diskriminacije, pravo na participaciju uz stalno staranje o najboljem interesu deteta. Ovom Konvencijom deci je zagarantovano i besplatno i obavezno obrazovanje.

Zakonski okvir Republike Srbije uokviruje sva prava osoba sa hendikepom i uglavnom je usaglašen sa odredbama obe konvencije.

Ustav Republike Srbije¹⁰ određuje načela jednakosti, ravnopravnosti i nediskriminacije; propisuje da su pred ustavom i zakonom svi jednaki i imaju pravo na jednaku zakonsku zaštitu; zabranjena je svaka diskriminacija, neposredna ili posredna, po bilo kom osnovu, a naročito po osnovu rase, pola, nacionalne pripadnosti, društvenog porekla, rođenja, veroispovesti, političkog ili drugog uverenja, imovinskog stanja, kulture, jezika, starosti i psihičkog ili fizičkog hendikepa. Ustav propisuje i da se diskriminacijom ne smatraju posebne mere koje Republika Srbija može uvesti radi postizanja pune ravnopravnosti lica ili grupe lica koja su suštinski u nejednakom položaju sa ostalim građanima (mere afirmativne akcije). Svako ima pravo na obrazovanje, osnovno obrazovanje je obavezno i besplatno, a srednje obrazovanje je besplatno.

⁸ „Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori“, br. 15/1990 i „Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori“, br. 4/96 i 2/97

⁹ SFR Jugoslavija je 1990. godine ratifikovala ovu Konvenciju, a Republika Srbija, kao pravni naslednik SFRJ, preuzima sve obaveze nastale potpisivanjem

¹⁰ Ustav RS (“Sl. glasnik RS”, br.98/2006)

Oslanjajući se na Ustav, u poslednjih nekoliko godina, usvojen je niz zakona¹¹ koji sadrže antidiskriminacione odredbe. Jedna od prvih, a ujedno i najznačajnijih zakona je i **Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom**¹², prvi zakon u Srbiji koji se odnosio isključivo na osobe sa hendikepom. Ovim zakonom, između ostalog, propisana je zabrana diskriminacije u oblasti vaspitanja i obrazovanja. Nešto kasnije 2009. godine usvojen je **Zakon o zabrani diskriminacije**¹³ kojim se uređuje opšta zabrana diskriminacije, oblici i slučajevi diskriminacije, kao i postupci zaštite od diskriminacije. Ovim zakonom je uvedena i nezavisna institucija **Poverenik za zaštitu ravnopravnosti** (samostalan državni organ), koja se između ostalog, intenzivno bavi i slučajevima diskriminacije u oblasti obrazovanja¹⁴ „po osnovu invalidnosti” i drugih ličnih svojstava.

Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja¹⁵ iz 2009. godine pokrenuta je reforma obrazovanja koja za jedan od osnovnih ciljeva ima uključivanje sve dece u obrazovni sistem, dok se deci sa hendikepom u potpunosti otvara prohodnost u sistem redovnih škola. Ovim zakonom sva deca se upisuju u redovne škole bez prethodnog testiranja, dok se samo testiranje odvija tek po upisu u školu. Ukidaju se komisije za kategorizaciju na osnovu čijeg mišljenja su deca bila kategorisana i svrstavana u specijalne škole ili proglašavana needukabilnom, a njihovo mesto zauzimaju interresorne komisije koje procenjuju podršku koja je potrebna detetu radi efikasnog uključivanja u sistem redovnog obrazovanja, dok u posebnim slučajevima mogu preporučiti nastavak školovanja u sistemu specijalnog obrazovanja. Novina u ovom sistemu je i mogućnost izrade individualnog obrazovnog plana koji se izrađuje za svako dete ponaosob i po oblastima u kojima je detetu potrebna podrška. Podršku detetu pruža školski inkluzivni tim koji čine razredni starešina, stručna služba i direktor, kao i svi nastavnici uključeni u izradu i primenu IOP-a, i ovaj tim najpre prikuplja podatke, a zatim izrađuje plan, prati postignuća deteta, vrši evaluaciju u odnosu na postavljene ciljeve i pruža podršku nastavnicima koji su nosioci najvećeg broja aktivnosti. U tim za izradu IOP-a mogu biti uključeni i stručnjaci van obrazovanja, osobe od značaja za dete, dok su roditelji/staratelji obavezni članovi ovog tima. Ono što je jako važan aspekt ovakvog rada je uključenost roditelja u sve odluke koje se tiču obrazovanja deteta, roditelj daje najveći deo informacija o detetovim mogućnostima, stilovima učenja i drugim specifičnostima i svojim potpisom odobrava izradu i aktivnosti po IOP-u. Na osnovu ovih informacija pristupa se individualizaciji, detetu se pristupa kroz različite metode i načine rada, i ukoliko ovakav način rada ne da željene rezultate, pristupa se izradi IOP-a koji može biti IOP sa prilagođenim ili izmenjenim standardima postignuća. Podrška koja se obezbeđuje putem interresorne komisije, a koja zahteva dodatna finansijska sredstva, kao i načini izrade IOP-a regulisani su u **Pravilniku o dodatnoj obrazovnoj, zdravstvenoj i socijalnoj podršci detetu i učeniku**¹⁶ i **Pravilniku**

¹¹ Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, Zakon o ravnopravnosti polova, Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina

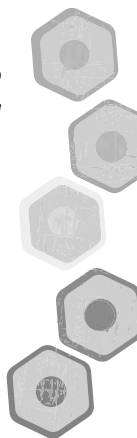
¹² „Službeni glasnik RS”, br. 33/2006

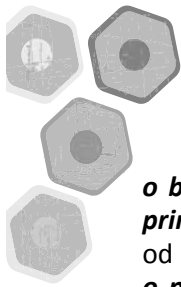
¹³ Zakon o zabrani diskriminacije (“Sl. glasnik RS”, br. 22/2009), <http://www.minrzs.gov.rs/doc/porodica/ostali/Zakon%20o%20zabrani%20diskriminacije.pdf>

¹⁴ Mišljenjima, preporukama i drugim inicijativama Poverenice za zaštitu ravnopravnosti možete pristupiti na linku: <http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/invaliditet>

¹⁵ „Službeni glasnik RS”, br. 72/2009 i 52/2011

¹⁶ „Službeni glasnik RS”, br. 63/2010

o bližim uputstvima za utvrđivanje prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje. Kroz ovaj zakon pripremni predškolski program koji je uveden od 2006/2007. postaje obavezan i dostupan svima, a detaljno se uređuje **Zakonom o predškolskom vaspitanju i obrazovanju**¹⁷, kao i **Pravilnikom o opštim osnovama predškolskog programa** iz 2006. godine. Prioritet za upis u predškolske ustanove je dat deci iz društveno osetljivih grupa. Pohađanje ovog programa se za decu sa hendikepom može sprovesti kroz individualni obrazovni program i ukoliko je potrebno moguće je ovaj deci obezbediti dodatnu podršku, dok se roditelji izjašnjavaju o tome da li će dete biti u redovnoj vaspitnoj ili u razvojnoj grupi.

U junu 2013. godine parlament usvaja novi set zakona kojima se u potpunosti reguliše oblast obrazovanja, **Zakon o osnovnom obrazovanju**¹⁸, **Zakon o srednjem obrazovanju**¹⁹ i **Zakon o obrazovanju odraslih**²⁰. Na istom zasedanju usvojena je i **Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020**²¹. U svim ovim zakonima može se videti posvećenost države kada je u pitanju obrazovanje osoba sa hendikepom i načelno, ono na čemu se i u strategiji stavlja akcenat, na uključivanju svih u obrazovni sistem, povećavanju generalnih kompetencija i obrazovanosti stanovništva. Obrazovanje postaje dostupno svima, a napor da se to učini ogledaju se i u obavezi obezbeđivanja školovanja na maternjem jeziku, i onda kada je u pitanju znakovni jezik, odnosno posebno pismo ili druga tehnička rešenja, izdavanje udžbenika prilagođenih osobama sa hendikepom, uklanjanje arhitektonskih barijera i prilagođavanje mesta za praktičan rad u srednjim stručnim školama, ocenjivanje i polaganje završnih ispita u skladu sa individualnim obrazovnim planovima ili u skladu sa njihovim senzornim i motornim mogućnostima, što detaljnije reguliše **Pravilnik o ocenjivanju učenika u osnovnom obrazovanju i vaspitanju**²² i **Pravilnik o programu završnog ispita u osnovnom obrazovanju i vaspitanju**²³. Zakonima se takođe uvode i pedagoški asistenti koji pružaju dodatnu podršku učenicima najčešće kroz rad na času po instrukcijama nastavnika a u cilju unapređivanja rada i postignuće učenika sa hendikepom, kao i ostalih učenika, dok se *lični pratilac* koji će detetu pružati podršku tokom neakademske aktivnosti (kao što su dolazak u školu i kretanje po njoj i slično), uvodi i reguliše zakonima iz oblasti socijalne zaštite.

¹⁷ „Službeni glasnik RS“, br. 19/2010

¹⁸ <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2013/2229-13.pdf>, „Službeni glasnik RS“, 55/2013

¹⁹ <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2013/2228-13.pdf>, „Službeni glasnik RS“, 55/2013

²⁰ <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/zakoni/2013/2230-13.pdf>, „Službeni glasnik RS“, 55/2013

²¹ www.srbija.gov.rs/extfile/sr/179118/strategija_obrazovanje026_lat.zip

²² **Pravilnik o ocenjivanju učenika u osnovnom obrazovanju i vaspitanju**, („Službeni glasnik RS“, br. 72/09, 52/11 i 55/13), <http://www.mprn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/podzakonski-propisi/obrazovanje-i-vaspitanje/893-pravilnik-o-ocenjivanju-ucenika-u-osnovnom-obrazovanju-i-vaspitanju>

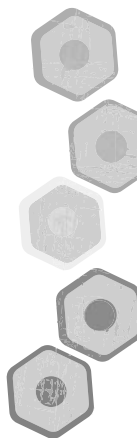
²³ **Pravilnik o programu završnog ispita u osnovnom obrazovanju i vaspitanju**, („Sl. glasnik RS - Prosvetni glasnik“, br. 1/2011 i 1/2012), http://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik_o_programu_zavrsnog_ispita_u_osnovnom_obrazovanju_i_vaspitanju.html i *Priručnik za sprovođenje završnog ispita na kraju osnovnog obrazovanja i vaspitanja*, Republika Srbija Ministarstvo prosvete i nauke, Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, <http://www.ceo.edu.rs/images/stories/publikacije/prirucnik.pdf>

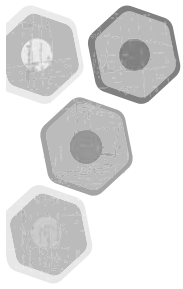
Pored Strategije razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020, značajno je pomenuti i Strategiju za unapređivanje položaja osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji²⁴ (2006) i Strategiju prevencije i zaštite od diskriminacije²⁵ (2013). Obe navedene strategije predviđaju mere uklanjanja barijera za jednak pristup školovanju i eliminisanju različitih oblika diskriminacije prema deci sa smetnjama u razvoju u sistemu obrazovanja.

---

²⁴ <http://inkluzivno-obrazovanje.rs/files/Strategija-unapredjenja-polozaja-osoba-sa-invaliditetom.doc>

²⁵ http://www.ljudskaprava.gov.rs/images/pdf/Strategija_jul_2013.pdf

Stavovi studenata i studentkinja

Obrazovni sistem u Srbiji decenijama školuje budući vaspitno-obrazovni kadar u skladu sa potrebama dva paralelna sistema obrazovanja – redovnog i specijalnog. Veštine i znanja za primenu inkluzivnih metodologija, ne samo u odnosu na decu sa teškoćama u razvoju već i svu decu koja su drugačija od „standarda“ i „tipičnog“ ostaju na margini kurikuluma, i u okvirima predmeta koji se izučavaju za potrebe specijalnog obrazovanja. Kako je u svetu, a i kod nas, pokret za inkluzivno obrazovanje sve snažniji, postoji velika potreba za reformama kurikuluma u kojima se izučavaju pitanja obrazovanja dece sa teškoćama u razvoju. Inkluzivno obrazovanje podrazumeva promenu paradigme obrazovnog sistema u celini, pa su reforme u skladu sa tim važne za društvo u celini.

Intersektorska konferencija „Inkluzivno obrazovanje – perspektive u Srbiji i iskustva iz okruženja“, koju je Udruženje studenata sa hendikepom organizovalo 2006. godine, bila je jedan od prvih pokušaja umrežavanja svih relevantnih sektora za uspostavljanje inkluzivnog obrazovanja u Srbiji, od aktivista i aktivistkinja Udruženja i sličnih organizacija, od kojih su neki i sami u situaciji hendikepa, preko vaspitačica, učiteljica, nastavnica, psihološkinja, pedagoškinja do predstavnika i predstavnica Ministarstva prosvete i drugih značajnih državnih institucija. Već na ovoj konferenciji, jedan od značajnih izazova koji je razmatran bilo je obrazovanje i kompetencije stručnjaka koji treba da sprovedu inkluzivno obrazovanje. Tokom aktivnosti koje su kasnije sprovedene kroz različite projekte, a u kojima su učestvovali bilo studenti i studentkinje fakulteta i visokih škola strukovnih studija, bilo nastavno i stručno osoblje škola, česte su bile izjave da tokom školovanja nisu imali prilike da u dovoljnoj meri uče o metodama i tehnikama inkluzivnog obrazovanja, što potvrđuje već konstatovanu potrebu reforme kurikuluma obrazovanja stručnjaka koji će biti nosioci obrazovanja u redovnom sistemu.

Stavovi koji su se pojavili tokom aktivnosti kao što su tribine u osnovnim školama i konferencije za predstavnike i predstavnice lokalnih samouprava u okviru projekta *„Jačanje kapaciteta lokalnih samouprava i obrazovnih institucija za primenu zakona i praktičnih politika inkluzivnog obrazovanja u lokalnim zajednicama u Srbiji“*, kao i pitanja i komentari koji su stizali putem kontakt formulara na strani www.inkluzivno-obrazovanje.rs ukazivali su na to da postoji nesklad između trendova u reformi obrazovnog sistema u Srbiji i školovanja budućeg nastavnog i drugog stručnog osoblja. Učestalo pojavljivanje različitih predrasuda i miskonceptija koje se odnose na inkluzivno obrazovanje, te frekventno pojavljivanje izjava kao što su „Mi to nismo radili tokom školovanja“, „Nemamo nikakvo iskustvo sa „takvom“ decom“, „Nismo se susretali sa „tim“ do sada“ i sl. podstakli su planiranje aktivnosti u akademskim okvirima projekta *Pristup obrazovanju kroz ljudska prava – osnaživanje budućih praktičara i*

praktičarki inkluzivnog obrazovanja u Srbiji, i naročito beleženje, prikupljanje i analizu stavova studenata i studentkinja o pitanju inkluzivnog obrazovanja i rada sa decom sa teškoćama u razvoju/hendikepom tokom svake od aktivnosti.

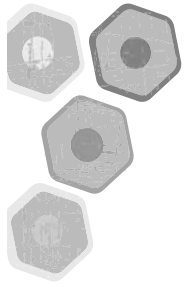
Tokom tribina, radionica i treninga sa studentima i studentkinjama razgovarano je o različitim temama koje su u vezi sa inkluzivnim obrazovanjem. Iz njihovih izjava zapaženo je da se većina u značajnoj meri oslanja na formalno obrazovanje koje dobijaju na fakultetima (učiteljskim i vaspitačkim) i visokim školama strukovnih studija (vaspitačkim), iako se analizom kurikuluma može utvrditi da na većini navedenih visokoškolskih ustanova predmeti koji su u vezi sa primenom inkluzivnog obrazovanja ne postoje, niti se sadržaji usmereni na inkluzivno obrazovanje obrađuju na adekvatan način²⁶. Oni takođe navode da im programi neformalnog obrazovanja, a najviše akreditovane obuke još uvek nisu dostupne, iako su na osnovu iskustava starijih kolega i koleginica, već formirali **negativna mišljenja o tim obukama**, pa smatraju da su one nepotrebne i da im znanja i veštine ovako stečene neće biti od većeg značaja tokom svakodnevne prakse. S toga su navedene aktivnosti projekta imale za cilj i razbijanje predrasuda, podsticanje većeg korišćenja metoda koje se zasnivaju na principima interaktivne nastave i individualnog pristupa u redovnoj nastavi, koje su uveliko prisutne u neformalnom obrazovanju, a predstavljaju okosnicu inkluzivnog pristupa nastavi od kojeg imaju koristi sva deca, ne samo deca sa teškoćama u razvoju ili iz marginalizovanih grupa. Na ovaj način bi se studentima i studentkinjama metode i tehnike inkluzivnog obrazovanja više približile, imali bi prilike da ih koriste, a videli bi i njihovo dejstvo pri obradi određenih sadržaja, te bi im ovo iskustvo bilo korisno kasnije u praksi.

Takođe, primetno je iskazivanje strahova i negativnih stavova o problemima koji se prenose u okviru stručnih krugova, a sa kojima studenti i studentkinje nisu imali prilike da dođu u dodir u značajnijoj meri. Najčešće se iskazuje zabrinutost, ali i nedostatak informacija o sledećim temama i pitanjima:

- **Veličina odeljenja u odnosu na broj vaspitnih/obrazovnih radnika** - Iako su mnogi ispitanici do sada imali minimalnu praksu, izražavaju nezadovoljstvo trenutnim stanjem u obrazovanju i vaspitanju gde se u vaspitnim grupama u predškolskim ustanovama i odeljenjima u školama nalazi preko 30 učenika i učenica. Svi studenti i studentkinje redom smatraju da je taj broj preveliki i da "nije lako izaći na kraj sa tolikim brojem dece" i u odnosu na to formiraju negativne i nepodržavajuće stavove u odnosu na uključivanje dece sa teškoćama u razvoju ("nema se vremena ni za zdravu decu").
- Diskusije koje su vođene oko prethodne teme uključivale su i **razjašnjavanje uloga personalnih i pedagoških asistenata**, pitanja u vezi sa kojim postoji evidentan nedostatak informacija i suštinskog razumevanja uloge i važnosti i jedne i druge pozicije (odnosno pozicije ličnog pratioca kao ekvivalenta poziciji personalnog asistenta odrasle osobe sa hendikepom), kao i razmatranje pojedinih metoda rada kojima bi se ovaj problem mogao prevazići (u iščekivanju sistemskih rešenja), kao što su npr. angažovanje mladih nezaposlenih osoba

²⁶ o tome više u poglavlju 5 – Položaj inkluzivnog obrazovanja u kurikulumima

kroz volonterske programe, projekte organizacija civilnog društva ili samih škola, programe Nacionalne službe za zapošljavanje kao što su „prva šansa“, pripravnički staž itd .

- ***Nedovoljna praksa u radu sa decom sa smetnjama u razvoju*** - Većina svedoči da, iako imaju nastavnu praksu u vrtićima i školama, ona nije dovoljna i da retko imaju priliku da se susretnu i direktno rade sa decom sa teškoćama u razvoju. Zanimljiva su i iznešena iskustva studenata i studentkinja jedne od visokih škola strukovnih studija za vaspitače kojima “profesori ne dozvoljavaju da rade sa decom sa smetnjama u razvoju iz straha da ne povrede dete”, odnosno da “(profesori) smatraju da (studenti i studentkinje) nisu dovoljno kompetentni”.
- ***Iskustvo poznavanja i iskustvo u radu sa osobama sa hendikepom*** - Mali broj studenata imao je prilike da volontira u nekoj od organizacija koje se bave inkluzivnim obrazovanjem i/ili osobama sa hendikepom (decom, mladima) i drugim sličnim organizacijama i na taj način stekne iskustvo u direktnom radu sa ovom grupom. Ovaj nedostatak iskustva, koji se često verbalizuje i kao “nepoznavanje dijagnoze”, odnosno načina funkcionisanja osoba sa određenim tipovima hendikepa, najčešće doprinosi razvoju neopravdanih i preuveličanih strahova od pogrešnih postupaka i načina ophođenja prema deci sa određenim tipovima teškoća u razvoju.
- ***Mali broj studenata je imao akademsko iskustvo sa osobama sa hendikepom***, pre svega jer studenti sa hendikepom ne mogu da upišu pedagoške fakultete i visoke škole strukovnih studija za vaspitače, zbog diskriminatornih statutarних odredbi kojima se zahteva polaganje testova, kao što je npr. fizička spremnost. Ove odredbe su u manjem broju slučajeva identifikovane kao diskriminatorne i od samih uprava fakulteta i visokih škola. Nakon sastanaka sa predstavnicima i predstavnicama USH i diskusija na ovu temu, u većini slučajeva je došlo do pomaka ka shvatanju/prihvatanju da se trenutni zahtevi konkursa za upis mogu smatrati diskriminišućim prema mladima sa hendikepom (najviše sa vidljivim, odnosno fizičkim ili senzornim tipovima hendikepa) koji bi želeli da upišu vaspitačke ili učiteljske fakultete i visoke škole.

Pored navedenih strahova i nedoumica, mnogi studenti i studentkinje imaju formirane stavove o temama koje su u direktnoj vezi sa obrazovanjem osoba sa hendikepom, a za koje se može reći da su nastali usled nedostatka informacija i nedovoljnog razumevanja pristupa obrazovanju kroz ljudska prava. Najzastupljenije grupe pomenutih stavova razmatrane su u nastavku teksta.

Medicinski pristup

Studenti i studentkinje najčešće nisu podstaknuti da dete posmatraju kao deo vršnjačke grupe i lokalne zajednice, odnosno kao deo različitih sistema i okruženja. Prilikom diskusija u okviru aktivnosti, primetna je nedovoljna razvijenost veština prepoznavanja različitih (spoljnih) faktora koji mogu da utiču na loša postignuća deteta

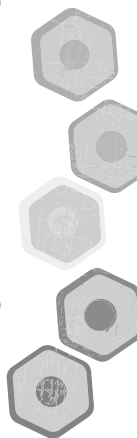
u školi. Kada se govori o određenoj deci, najčešće se dete posmatra izdvojeno, u okviru učionice i/ili škole i posmatra se jedna od ličnih karakteristika koja se i doživljava kao prepreka uključivanju u obrazovanje u punoj meri (odnosno, prepreka za dostizanje planiranih ishoda/rezultata). U odnosu na decu sa smetnjama u razvoju, u ovakvim razmatranjima primetan je medicinski pristup gde se u fokus stavljaju ograničenja proistekla iz situacije hendikepa (odnosno „oboljenja“ i „oštećenja“) i u odnosu na njih se izražava zabrinutost za „mesto deteta u okruženju koje nije najpovoljnije“. Poseban strah postoji od dece sa intelektualnim, emotivnim ili mentalnim teškoćama, kao i dece koja se ne ponašaju po utvrđenim pravilima i standardima (tzv. „deca sa problemima u ponašanju“). Ova deca često mogu biti stigmatizovana kroz etikete poput „lenj“, „nevaspitan“, „zapušten“ i sl.

Neophodnost sticanja „posebnih“ i „specijalnih“ veština

Od prvih početaka uključivanja dece sa hendikepom u obrazovanje, razvijalo se mišljenje da su većini „takve“ dece neophodne neke „posebne“ i „specijalne“ veštine i znanja koja se ne mogu dobiti u okvirima redovnog sistema obrazovanja. Ovo se najčešće odnosi na veštine koje su neophodne za samostalan život i svakodnevno funkcionisanje uopšte, ne samo u okviru obrazovanja. Na primer, dete koje ne vidi treba da nauči da se samostalno kreće uz pomoć belog štapa ili psa vodiča, gluvo dete će učiti znakovni jezik (koji je za njega/nju zapravo maternji jezik), deca sa teškoćama u kretanju će učiti da se kreću uz pomoć različitih pomagala kao što su kolica, štake itd. Treba imati u vidu da sve te veštine koje se u kontekstu obrazovanja mogu smatrati specijalnim (prvenstveno zato što se ne očekuje od sve dece da ih steknu), spadaju u veštine koje će dete naučiti u okvirima porodice i svakodnevnog okruženja. Ukoliko je potrebno da se ove veštine dodatno unapređuju tokom školovanja i u okvirima obrazovnog sistema, potrebno je osmisliti i projektovati mere podrške kroz saradnju sa ostalim akterima kao što su interesorne komisije u lokalnim zajednicama, drugo stručno osoblje u školi, osobe iz detetove porodice i okruženja.

Pretpostavka (ne)sposobnosti i (ne)mogućnosti

Jedna od karakteristika našeg obrazovnog sistema (u praksi) je potraga za slabostima umesto razvijanja strategija za korišćenje jakih strana. U ovom procesu lako se učvršćuju predrasude, odnosno pretpostavke o sposobnostima i kapacitetima dece koja su svrstana u određenu „kategoriju“. Najčešće pominjane kategorije u ovom kontekstu su upravo one koje su nastale na osnovu medicinske dijagnoze, naročito autizma i cerebralne paralize, mada su se pojavljivali primeri (pogrešnih) pretpostavki u vezi sa sposobnostima i dece koja ne vide, ne čuju ili ne mogu samostalno da se kreću (koriste kolica ili neka druga pomagala). Osnovno predubedenje sa kojim studenti i studentkinje nastupaju odnosi se na očekivanja da je način rada i prilagođavanja nastave isti za svako dete sa istom ili sličnom „dijagnozom“ („IOP za autizam“, „IOP za cerebralnu paralizu“ i slično). Na žalost, u ovim diskusijama do izražaja je došao i nedostatak ideja i kreativnosti kod jednog broja učesnika i učesnica u smislu pronalaženja načina da se standardne metode i vaspitno-obrazovne aktivnosti prilagode deci sa teškoćama u razvoju. Pored toga, teškoće koje su učesnici i učesnice navodile svode se na nekoliko

tipičnih predrasuda i aktivnosti koje deca sa teškoćama nisu u mogućnosti da urade ili sprovedu. Na primer, dete koje koristi kolica ne može da preskoči kozlić na času fizičkog, ali to ne znači da treba da bude u potpunosti oslobođeno fizičkog vaspitanja i da ne postoje aktivnosti u koje učenik/učenica može da se uključi samostalno ili uz asistenciju. Takođe, kao jedan od primera navedeno je i dete sa oštećenjem vida koje ne može da čita iz standardne knjige koja je deo paketa udžbenika za datu školsku godinu, pa se tokom rasprave došlo do zaključka da postoji nedostatak informacija o mogućnostima diferenciranja i prilagođavanja nastave. Ovaj primer je posebno bio koristan u cilju promocije mogućih rešenja i oblika pristupačnosti literature i učila deci koja ne vide (korišćenje pomagala, uveličavajuće lupe i slično, teksta odštampanog uveličanim fontom, korišćenje čitača ekrana, programa za računare) ili korišćenje tehnika i veština koje će ga osnažiti da koristi pomagala, podršku druge osobe ili da se na neki drugi način snađe u takvoj situaciji. Pronalaženjem načina za prevazilaženje potencijalne slabosti jednog učenika otvara se prostor za otkrivanje jakih strana koje je dalje moguće unapređivati i usavršavati, što i jeste jedan od ciljeva obrazovnog sistema u načelu.

„Ne znam kako da mu to objasnim, za to je potreban defektolog“

Česte su pogrešne pretpostavke da su u obrazovanju dece sa smetnjama u razvoju neophodni defektolozi. Prvi pokazatelj nedovoljne informisanosti u vezi sa ovim segmentom je sama upotreba reči „defektolog“, koja je zapravo imenica za grupu profesija koje se bave različitim vrstama teškoća u razvoju dece.

Teškoće koje su opisane u primerima u prethodnim delovima teksta se ne ispoljavaju na isti način kod sve dece sa takvim tipom teškoća, recimo, oštećenjem vida, pa se osoba koja se obrazovala za rad sa osobama koje imaju tu vrstu teškoće takođe može naći u situaciji da ne zna na koji način da se određeni problem prevaziđe. Zbog toga je potrebno da se u rešavanje ovakvih situacija, pored nastavnika uključe i roditelji, vršnjaci ili sve druge osobe koje su značajne za razvoj i napredovanje deteta, i da zajedno i u saradnji sa detetom pronađu najadekvatniji načini prevazilaženja takvih situacija. Za njihovo rešavanje najčešće je potrebno isprobavanje različitih tehnika rada, ponavljanje u više navrata ili potpuna promena pristupa. Stoga je za jednu zajednicu u velikoj meri finansijski neodrživo i zahtevno da u svakoj školi bude po jedan surdolog, tiflolog, oligofrenolog, somatoped itd., jer se rešavanju problema sa kojim se suočava svako dete treba prići individualno, sa dosta strpljenja i odvojenog vremena, dok su tehnike izučavane u okviru predmeta nauke o specijalnom obrazovanju u nekim slučajevima primenjive, a u mnogim drugim ne. Ovo ne isključuje ostvarivanje saradnje sa ovim stručnjacima i korišćenje njihovih usluga u slučajevima kada je to potrebno i izvodljivo, ali takođe, nastavnici moraju biti svesni svoje odgovornosti za kvalitet obrazovanja svakog deteta, pa i deteta sa teškoćama u razvoju, te je potreban proaktivan pristup u rešavanju problema i korišćenje svih raspoloživih sredstava.

„Ali jako je teško raditi uporedo sa detetom sa teškoćama i celim odeljenjem“

Rad sa decom pruža mogućnost za ispoljavanje kreativnosti i inovativnosti koje u današnje vreme malo profesija može da ponudi. Novi pristupi u obrazovanju, kao i nove nastavne tehnologije otkrivaju nove tehnike u upravljanju razredom, u kojima se koriste potencijali svakog učenika ponaosob, kao i njihovo angažovanje u toku nastave kroz vršnjačku podršku, ali i multimedijalne tehnologije. Na taj način nastavnici koji su ovladali korišćenjem ovih tehnika dobijaju prostor i vreme da intervenišu i pruže podršku učenicima kojima je ona potrebna ili za to planiraju i koriste neke druge resurse.

„Druga deca se osećaju manje vredno ako se posvetim samo detetu sa smetnjama“

Deca koje odrastaju sa decom sa smetnjama u razvoju kroz uzajamnu interakciju grade osećaj tolerancije i prihvatanje različitosti. Izbalansiran i dobro odmeren odnos nastavnika prema svim učenicima deci će pružiti osećaj mikro zajednice u okviru odeljenja u kojoj će svaki učenik imati svoju ulogu. Učenici koji su napredniji svoje kapacitete mogu ispoljiti kroz podršku učenicima sa slabijim uspehom ili teškoćama u savladavanju sadržaja i na taj način razvijati svoje kompetencije u socijalnim veštinama, unapređivanju znanja, a uz to i pružiti podršku nastavnicima u postizanju obrazovnih ciljeva.

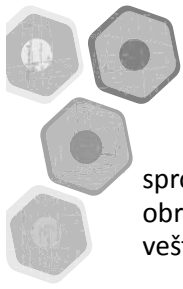
Terminologija kao indikator (ne)razumevanja koncepta inkluzivnog obrazovanja

Tokom sprovođenja projektnih aktivnosti sa studentima i studentkinjama, posebno tokom radionica i tribina, bilo je prilike da se zabaleže različiti termini koji se često upotrebljavaju bilo u nastavi bilo u svakodnevnom govoru, a odnose se na inkluzivno obrazovanje ili decu sa teškoćama u razvoju. Deo tih izraza spada u standardno diskriminatorne izraze poput najčešće korišćenih „posebne potrebe“ i „mentalno ometeni“, i u manjem broju slučajeva „invalid“. Druga grupa reči i izraza ukazuje na stepen razumevanja i prihvatanja koncepta inkluzivnog obrazovanja među studentskom populacijom ovih visokoškolskih ustanova, ali i među nastavnim osobljem.

Inkluzivno obrazovanje ili inkluzija?

Kada govore o inkluzivnom obrazovanju, studenti i studentkinje često upotrebljavaju samo reč inkluzija (ova pojava je rasprostranjena i u predškolskim ustanovama i školama, kao i u drugim sektorima i društvu uopšte). Inkluzija je pojam koji se odnosi na društvo uopšte, odnosno procese uključivanja u različite segmente života i zajednice (obrazovanje, zapošljavanje, socijalna i zdravstvena zaštita, sport, kultura, umetnost, turizam itd...), i obrazovanje je samo jedna od oblasti u kojima se

sprovode posebne aktivnosti radi poboljšanja njene inkluzivnosti. Pored inkluzivnog obrazovanja, za inkluziju u pravom smislu neophodni su i procesi usvajanja znanja i veština sa samostalni život i rad u zajednici.

Inkluzivno dete

Tokom projektnih aktivnosti USH tim se (previše) često susretao sa sintagmom „inkluzivno dete“. Ova sintagma je korišćena za oslovljavanje različitih grupa, odnosno različite dece, u zavisnosti od konteksta, a najčešće se odnosila na decu sa smetnjama u razvoju uopšteno, ili decu koja su uključena u redovno obrazovanje po individualnom obrazovnom planu. Usled višegodišnje ukorenjenog pristupa obrazovanju dece sa smetnjama u razvoju u specijalnim školama i po specijalnim programima, izraz „inkluzivno dete“ u sebi zadržava osobenosti izdvajanja deteta sa smetnjama u razvoju i pored toga što se nalazi u sistemu redovnog obrazovanja, što neposredno dovodi do diskriminacije, ali i sprečavanje razvoja obrazovanja koje je dostupno svima. Upotreba navedene sintagme ukazuje na nedostatak razumevanja paradigme obrazovanja kao ljudskog prava, pa oni koji je koriste nemaju suštinsko shvatanje principa inkluzivnog obrazovanja. Inkluzivno dete može biti bilo koje dete koje uključuje svoje vršnjake u svoje aktivnosti, koje ne isključuje drugu decu na osnovu ličnih svojstava, statusa ili drugih karakteristika.

Učenik (dete) u inkluziji, ide po inkluzivnom programu

Slično kao u slučaju upotrebe sintagme „inkluzivno dete“, u školama i predškolskim ustanovama se često pod inkluzivnim obrazovanjem podrazumeva samo obrazovanje dece sa smetnjama u razvoju u redovnim školama, a za pojedine učenike govori se da jesu ili nisu u inkluziji (“imamo dvoje učenika u inkluziji“, „ona ide po inkluzivnom programu“, „upisani u inkluziju“ i sl.). Upotreba ovakvih izraza takođe ukazuje na nedovoljno i nepotpuno razumevanje principa i koncepta inkluzivnog obrazovanja. Inkluzivno obrazovanje se posmatra kao nešto što je zasebno, dodato, čak i nametnuto. Inkluzivno obrazovanje je prema ovom shvatanju segment obrazovanja, a izostaje šira slika da je obrazovanje ili inkluzivno, i time kvalitetno i dostupno svakom detetu, ili nije. Koncept inkluzivnog obrazovanja podrazumeva uključenost svih grupa u redovni sistem obrazovanja, između ostalih i romske dece, dece bez roditeljskog staranja, darovite dece, dece iz siromašnih krajeva, ruralnih područja, marginalizovanih i drugih grupa tj. inkluzivno obrazovanje predstavlja koncept kvalitetnog obrazovanja za svako dete. Ovakav način posmatranja i upotrebu ove terminologije usvojio je i značajan deo studenata i studentkinja koji su učestvovali u projektnim aktivnostima, zbog čega je potrebno veću pažnju posvetiti ovom problemu - upotrebi adekvatne terminologije koja na pravilan način iskazuje principe kvalitetnog obrazovanja.

Za kraj ovog poglavlja, mogu se izdvojiti još neke od zanimljivih izjava koje ilustruju trenutne načine razmišljanja i stepen razumevanja koncepta inkluzivnog obrazovanju među studentskom populacijom vaspitačkih i učiteljskih ustanova visokog obrazovanja.

„Zamisli (onaj) ko je gluv i slep!?“

Student Filozofskog fakulteta u Nišu

„Roditelji ne žele da se deca vode kao deca sa smetnjama“

Studentkinja psihologije na Filozofskom fakultetu u Nišu

„I oni mogu da postignu izvanredne rezultate.“

Student Visoke škole strukovnih studija za obrazovanje vaspitača iz Kikinde

„Nikada mi nije palo na pamet da moja pomoć može da odmogne/oteža“

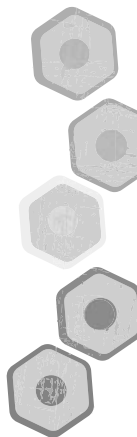
Studentkinja Visoke škole strukovnih studija za obrazovanje vaspitača iz Kikinde

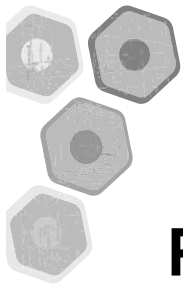
„Zašto ljudi imaju potrebu da stave svu decu u istu školu? Hajde ovi hendikepirani, oni su na istom kognitivnom nivou kao i normalna deca, ali zašto ne daju decu u specijalnu školu? Deca su okrutna!“

Studentkinja Filozofskog fakulteta u Beogradu

„Zašto neko ko koristi kolica mora da sedi pozadi? Zašto ne sedi napred kad je tako praktičnije? Moraju da se razgraniče želje od mogućnosti.“

Studentkinja Filozofskog fakulteta u Beogradu

Položaj inkluzivnog obrazovanja u kurikulumima

Za potrebe analize položaja inkluzivnog obrazovanja u kurikulumima USH je ostvarilo kontakt sa predstavnicima i predstavnicama ukupno 18 državnih visokoškolskih ustanova, odnosno njihovih relevantnih departmana, sa teritorije Srbije - deset visokih škola strukovnih studija, sedam fakulteta i jedan integrisani univerzitet (lista se nalazi u prilogu 1 na kraju publikacije). Sastancima su u većini slučajeva prisustvovali i profesori koji vode pojedine kurseve koji se odnose ili na inkluzivno obrazovanje ili rad sa učenicima sa smetnjama u razvoju. Teme i pitanja koji su razmatrani na sastancima (održano je ukupno deset sastanaka sa predstavnicima i predstavnicama različitih visokoškolskih ustanova, dok je sa još 12 kontakt ostvaren telefonskim i imejl putem) odnosile su se na predmete koji u nazivu ili ciljevima sadrže sintagme „inkluzivno obrazovanje“ i/ili „deca sa smetnjama u razvoju“ (i sve druge oblike referisanja za koje se moglo pretpostaviti da se odnosi na ovu grupu dece), broj ESP bodova za svaki od predmeta, status obaveznog ili izbornog i njihov položaj na određenim godinama studija u okviru postojećeg kurikuluma. Informacije dobijene direktno od predstavnika i predstavnica institucija visokog obrazovanja dopunjene su i potvrđene pregledom dokumentacije za akreditaciju svake od datih ustanova koje su bile dostupne na internet preztnacijama fakulteta i visokih škola strukovnih studija.

U okviru odabranih visokoškolskih institucija, do školske 2012/2013. godine akreditovana su 53 programa (prema informacijama dostupnim na sajtovima odabranih institucija) koji se odnose na obrazovanje vaspitača ili nastavnika (osnovne akademske studije, osnovne strukovne studije i specijalističke strukovne studije). Ovom prilikom nisu analizirani master programi, pre svega zbog izjava predstavnika i predstavnica odabranih institucija da se novi, relevantniji master programi pripremaju za naredni krug akreditacije koji se očekuje tokom 2013. i 2014. godine. Pregled programa po tipu i broju predviđenih mesta za upis studentkinja i studenata dat je u tabeli 2.

Tip programa	Broj programa	Broj predviđenih mesta
Osnovne akademske studije - obrazovanje vaspitača	9	435
Osnovne akademske studije - obrazovanje učitelja	7	870
Osnovne strukovne studije - obrazovanje vaspitača	19	1425
Specijalističke strukovne studije - obrazovanje vaspitača	18	459
Ukupno	53	3189

Tabela 1. – Analizirani programi u odnosu na nivo/tip studija i upisne kvote

Od 53 analizirana programa, sedam (7) je za obrazovanje nastavnika razredne nastave (učitelja/učiteljica), 26 za obrazovanje vaspitača/vaspitačica, dok ostalih 18 programa predstavljaju specijalističke studije i za potrebe dalje analize su, u određenim slučajevima, tretirani kao četvrta, odnosno završna godina strukovnih studija.

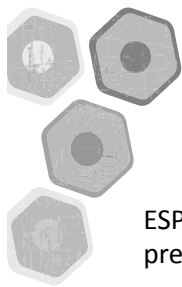
Identifikovano je 50 predmeta za koje se na osnovu dostupnih informacija može smatrati da se odnose na inkluzivno obrazovanje, 22 imaju status obaveznih, a 28 status izbornih predmeta. Na većini programa nalazi se jedan ili dva predmeta koji se odnose na posmatranu tematiku. Na pet programa nema predmeta koji se odnose na obrazovanje dece sa teškoćama u razvoju (a na osnovu dostupnih informacija ne može se utvrditi da li su teme u vezi sa inkluzivnim obrazovanjem ili obrazovanjem dece sa teškoćama u razvoju uključene u neke od opštih predmeta), dok za pet programa lista predmeta nije bila dostupna na internet prezentaciji visokoškolske ustanove (četiri programa specijalističkih studija i jedan program osnovnih strukovnih). Samo u jednom slučaju zabeležen je program specijalističkih studija sa četiri relevantna predmeta (Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača u Kikindi).

Analizirani predmeti su najčešće pozicionirani na višim ili završnim godinama studija (treća ili četvrta godina studija, odnosno specijalističke studije – više od 70%), retko na drugoj i izrazito retko na prvoj godini studija (samo u 5 slučajeva). Detaljniji pregled broja relevantnih predmeta po godini dat je u tabeli 2.

Semester/godina studija	Broj predmeta
semestar 1	1
semestar 2	2
1. godina	2
Ukupno 1. godina	5
semestar 3	3
semestar 4	6
2. godina	1
Ukupno 2. godina	10
semestar 5	6
semestar 6	11
3. godina	2
Ukupno 3. godina	19
semestar 7	5
semestar 8	10
4. godina	1
Ukupno 4. godina	16

Tabela 2. – Položaj predmeta na određenoj godini/semestru

U najvećem broju slučajeva, posmatrani predmetima je dodeljeno svega 3 ili 4 ESP boda (60%), dok je samo u jednom slučaju taj broj veći od 6 (Tabela 3). Detaljan pregled broja ESPB po posmatranom predmetu dat je u tabeli 3.

ESP Bodovi	Status predmeta		Ukupno
	Obavezni	Izborni	
2	1	3	4
3	7	10	17
4	5	8	13
5	4	1	5
6	4	6	10
7	1	/	1
Ukupno	22	28	50

Tabela 3. – Broj ESPB u odnosu na status predmeta

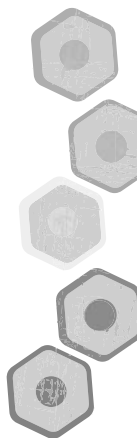
Na većini fakulteta i visokih škola strukovnih studija gde postoji barem jedan predmet koji se odnosi na inkluzivno obrazovanje ili rad sa decom sa smetnjama u razvoju, ti predmeti imaju status izbornih predmeta, najčešće na trećoj ili čak četvrtoj godini studija, odnosno specijalističkim studijama. Studenti koji su učestvovali u radionicama smatraju da je to kasno i da su im „barem osnovne informacije“ potrebne možda i odmah na početku školovanja, jer praksa, odnosno direktan rad sa decom u vaspitno–obrazovnim ustanovama počinje ranije u toku školovanja, najčešće na drugoj godini.

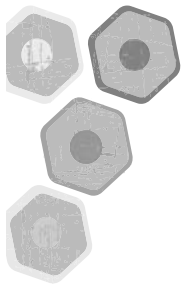
Nazivi analiziranih predmeta ukazuju da postoji pomak u pristupu pitanjima obrazovanja dece sa teškoćama u razvoju, iako veliki broj u sebi i dalje sadrži sintagme koje se mogu smatrati diskriminatornim. Primetna je i česta upotreba terminologije koja oslikava medicinski pristup obrazovanju dece sa teškoćama u razvoju. Evidentno je i da u velikom broju ovih slučajeva ne postoji namera diskriminacije, već je to posledica tradicionalnog i ekskluzivnog pristupa obrazovanju dece koja se ne uklapaju u sliku, odnosno kategoriju „tipičnog“.

Pored analize akreditacione dokumentacije, za potrebe sagledavanja položaja teme inkluzivno obrazovanje u kurikulumu, održani su sastanci sa upravama fakulteta i visokih škola strukovnih studija za vaspitačke, nastavničke i ostale profesije relevantne za obrazovanje. Jedan od ciljeva sastanaka bio je informisanje o pravcima reforme kurikuluma i pozicioniranju teme „inkluzivno obrazovanje“ u okviru postojećih i planiranih budućih predmeta i kurseva.

Razgovor o ovoj temi takođe je ukazao na način posmatranja pitanja školovanja dece sa teškoćama u razvoju u okviru svake od ustanova, gde je u značajnom broju slučajeva iskazana tendencija smeštanja pomenutog pitanja u medicinske okvire – kao relevantni, navođeni su i predmeti koji se mogu svrstati u grupu medicinskih ili rehabilitacionih predmeta (npr. predmeti u čijem se nazivu nalazi sintagma „telesni razvoj“ i sl.).

Razmena informacija tokom sastanaka ukazuje na postojanje pomaka, planova za promene, kao i svesti da inkluzivno obrazovanje treba da bude u većoj meri zastupljeno u kurikulumima, ali i da nedostaje informacija i iskustva neophodnog da bi se potrebni kursevi i predmeti organizovali – skoro na svim sastancima istaknut je problem nedostatka kadra koji ima dovoljno iskustva u radu u inkluzivno-obrazovnom okruženju. Sa druge strane, mali broj predmeta koji se odnosi na rad sa decom sa teškoćama u razvoju (koji se navode kao predmeti relevantni za inkluzivno obrazovanje), često predaju osobe koje su završile Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, a zatim i psihologiju – retko osobe koje su školovane u okviru pedagoških profila. Ipak, na osnovu razgovora sa prodekanima za nastavu i nastavnim osobljem koje je zaduženo za analiziranje predmeta stiče se utisak da postoji trend repozicioniranja ovakvih predmeta ka obaveznom delu kurikuluma. Takođe, pojedine ustanove visokog obrazovanja razmatraju organizovanje dodatnih specijalističkih ili master studija, ili novih/dodatnih modula u okviru postojećih, koje bi u većoj meri sadržale predmete koji osposobljavaju buduće praktičare i praktičarke obrazovanja i vaspitanja za inkluzivni pristup radu.

Zaključak i preporuke

Sistem obrazovanja nastavničkog i vaspitačkog kadra u Srbiji još uvek je na nivou pristupa inkluzivnom obrazovanju i radu sa decom iz osetljivih grupa kao posebnom segmentu obrazovnog sistema. Veštine za rad sa decom sa teškoćama u razvoju se retko (još uvek u izrazito zanemarljivom broju slučajeva) nalaze u okviru programa opštih (metodoloških i drugih relevantnih) predmeta u okviru studijskih programa za obrazovanje vaspitačica/vaspitača i učiteljica/učitelja. U skladu sa tim, izražena je pojava da se u okviru navedenih programa uvode predmeti koji se bave kompetencijama, veštinama i znanjima nastavnog i vaspitnog osoblja za rad sa različitim grupama dece koja se mogu svrstati u osetljive društvene grupe, odnosno koji rad sa decom sa teškoćama u razvoju tretiraju kao posebnu veštinu. Iako takva tendencija nije u skladu sa principima razvoja inkluzivnog društva i inkluzivnog obrazovanja kao njegovog segmenta i pretpostavke, i nije u potpunosti usklađena sa aktuelnim procesima razvoja zakonskih i strateških okvira za inkluzivno obrazovanje u Srbiji, navedena praksa se ipak može smatrati pozitivnim pomakom u pravcu osnaživanja nastavnog i vaspitačkog kadra za rad sa svom decom, uključujući i decu sa teškoćama u razvoju. Ipak, ključne reforme obrazovanja ovih profila treba da budu obeležene uvrščivanjem veština za rad sa decom sa teškoćama u razvoju u okviru opštih vaspitačkih i nastavničkih kompetencija.

Uspostavljanje saradnje sa organizacijama koje se bave neformalnim i/ili inkluzivnim obrazovanjem i organizacijama osoba sa hendikepom

Svesni činjenice da su reforme kurikuluma dugotrajan proces, za koji je neophodno i suštinsko shvatanje i prihvatanje potrebe za drugačijim pristupom od onog koji je trenutno dominantan u obrazovanju učiteljskog i vaspitačkog kadra, USH i partnerske organizacije prepoznaju važnost i značaj uloge različitih oblika neformalnog obrazovanja za dodatno osnaživanje studenata i studentkinja nastavničkih, vaspitačkih, psiholoških, pedagoških i ostalih, za primenu inkluzivnog obrazovanja relevantnih, obrazovnih profila. Uloga koju uprave fakulteta mogu da odigraju u ovom procesu odnose se pre svega na otvorenost za saradnju sa različitim organizacijama civilnog društva i podršku njihovim programima i projektima, od podsticanja studenata i studentkinja da se uključe u ponuđene programe do organizovanja dodatnih obuka i aktivnosti podizanja kapaciteta i kompetencija studentske populacije u partnerstvu sa organizacijama civilnog društva. Uprave fakulteta mogu da podstiču i pomognu saradnju studentkih organizacija (strukovnih, sindikalnih) i studentkih parlamenata sa udruženjima studenata i mladih sa hendikepom, lokalnim organizacijama osoba sa hendikepom (naročito onim koje su organizovane kroz cross-disability pristup) u cilju otvaranja prostora za razmenu informacija, stavova i iskustava, ali i informisanja o najaktuelnijim inicijativama i resursima u oblasti inkluzivnog obrazovanja. Na ovaj način, studenti i studentkinje se mogu podstaći da budu u toku sa procesom izmena i dopuna zakonskih okvira i podzakonskih akata, pre svega različitih pravilnika koji se odnose na mere kojima obrazovanje postaje inkluzivno.

Razumevanje i prihvatanje osnovnih principa i koncepta inkluzivnog obrazovanja

Neophodno je raditi na razjašnjavanju osnovnih načela i paradigmi inkluzivnog obrazovanja od samog početka obrazovanja budućih vaspitačica/vaspitača i učiteljica/učitelja, kao i na povezivanju i razvoju saradnje sa drugim relevantnim profesijama od samog početka njihovog školovanja. Obrazovanje ne sme da se posmatra kao zatvoren sistem zasnovan na radu isključivo u okviru jedne struke, već je neophodan multidisciplinarni pristup i sveobuhvatni sistem društvene podrške u ispunjavanju potreba, odnosno prava svakog deteta na obrazovanje. Školovanje budućih nastavnika i vaspitača je prilika da se podstakne razumevanje neophodnosti saradnje sa drugim sistemima kao što su socijalna i zdravstvena zaštita, uz obezbeđivanje upoznavanja sa praktičnim primerima mehanizama i procedura saradnje. Medicinski pristup, koji je još uvek dominantan i u nastavnim programima i u pristupu, neophodno je zameniti socijalnim, uz uvažavanje ljudskih prava i principa socijalne uključenosti i inkluzivnog obrazovanja.

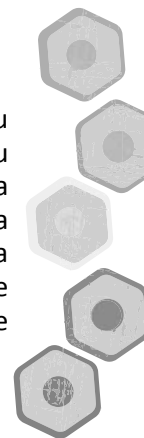
Uključivanje predmeta koji se bavi inkluzivnim obrazovanjem u ranije godine studija

Predmeti koji na neki način bave inkluzivnim obrazovanjem spadaju u korpus obaveznih predmeta u nedovoljnom broju slučajeva (44%), a u još manjem broju slučajeva nose veći broj ESP bodova (6 ili više). Dominantno mali broj dodeljenih ESP bodova i u slučajevima izbornih predmeta može biti demotivišući faktor za studente i studentkinje pri odlučivanju i izboru, govori i o tome da su ovakvi predmeti manje zahtevni, odnosno da učešće u nastavi u okviru ovih predmeta predstavlja manje opterećenje („workload“) za studente i studentkinje.

Studenti i studentkinje sa kojima je projektni tim bio u kontaktu tokom svih aktivnosti ukazali su na potrebu da se o inkluzivnom obrazovanju (izjave date u najširem mogućem smislu) govori na početku njihovog školovanja, pre odlaska na praksu u vaspitne i/ili obrazovne ustanove, suprotno postojećoj praksi da se predmeti takvog tipa nalaze na kasnijim, odnosno završnim godinama studija. Od suštinske važnosti je upravo takvo organizovanje nastave, gde se koncept inkluzivnog obrazovanja i pristupa obrazovanju kroz ljudska prava osvešćuje i razjašnjava pre ulaska u samu praksu. S tim u vezi, neophodno je promeniti shvatanje kako nastavnog kadra tih visokoškolskih ustanova, tako i samih studenata i studentkinja da su veštine i znanja „inkluzivnog obrazovanja“ nešto specijalno i odvojeno od opštih komeptencija.

Omogućivanje praktične nastave i iskustvenog učenja

Multidisciplinarni i multiperspektivni pristup nastavi je neophodan korak u daljem razvoju kurikuluma. Mnogi od studenata i studentkinja koji su učestvovali u projektnim aktivnostima nisu imali prilike da dobiju, a još manje da koriste specifična znanja, i u skladu sa tim kod mnogih je razvijen strah od nepoznatog, kao i mistifikacija određenih segmenata koja vodi u dogmatski pristup pri planiranju rada sa decom sa različitim tipovima teškoća. Npr. situacije nepoznavanja Brajevog pisma za potrebe rada sa decom sa oštećenjem vida mogu da se reše dvojjako – angažovanjem dodatne

osobe koja facilitira procese učenja na Brajevom, ili obuka postojećeg nastavnog kadra osnovama Brajevog pisma, uz uvek prisutnu svest da samo Brajevo pismo nije jedini i uvek neophodan oblik rada sa decom koja ne vide – sve više je u upotrebi elektronski format, a često se koriste i različite forme audio zapisa itd.

Vršnjački pristup

Vršnjački pristup i obezbeđivanje spoznaje ličnog iskustva mladih sa hendikepom koji su prošli i redovno i specijalno obrazovanje, rezultati i uticaj koje je jedan ili drugi tip školovanja imao na dalji razvoj i organizaciju života (uključujući i mogućnosti svakodnevnih izbora, ostvarivanje samostalnosti i uključenosti u zajednicu, a kasnije i izbor posla) još jedna su od mogućnosti podizanja kapaciteta i praktičnih veština budućih praktičara i praktičarki inkluzivnog obrazovanja.

Uključivanje upotrebe nediskriminatorne terminologije u obavezne standarde za akreditaciju i vrednovanje studijskih programa i ustanova visokog obrazovanja

Veliki broj analiziranih predmeta već u samom nazivu sadrži izraze koji se smatraju diskriminatornim, a u upotrebi je i terminologija koja nije usklađena sa novim zakonskim okvirima Republike Srbije. Prisustvo izraza „posebne potrebe“, „deca sa posebnim potrebama“, „blago ometeni u razvoju“ i sl. potkrepljuje već izneto zapažanje da je obrazovanje nastavničkog i vaspitačkog kadra i dalje opterećeno medicinskim aspektima funkcionisanja dece sa teškoćama u razvoju, odnosno individualnim nedostacima i nemogućnostima. Pitanje koje se može postaviti je zašto se u procesu akreditacije i ponovne akreditacije (koja je vršena tokom i u periodu nakon donošenja ključnih propisa koji regulišu pitanje inkluzivnosti obrazovanja – Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom) nije vodilo računa i o ovim aspektima obrazovanja. Državna tela koja se bave akreditacijom trebalo bi da uključe i obavezu upotrebe nediskriminatorne terminologije u standarde akreditacije i vrednovanja studijskih programa i ustanova visokog obrazovanja.

Unapređivanje obrazovne prakse kroz uvođenje novih obrazovnih tehnologija

Metodički predmeti koji se odnose na rad vaspitača, nastavnika u određenim školskim predmetima/oblastima (npr. umetnički predmeti – likovno, muzičko itd.) na osnovu izjava studenata i studentkinja gotovo po pravilu ne sadrže prilagođavanje metodologije učenicima sa različitim načinima funkcionisanja. Pored činjenice da je svakom detetu sa nekom teškoćom u razvoju potrebno prići na individualizovan način, studentima je potrebno dati opšte kompetencije u kojima bi oni bili osnaženi za obrazovanje novih generacija učenika u kojima se u ravnopravnom položaju nalaze i učenici sa teškoćama u razvoju.

Uključivanje dece sa teškoćama u razvoju u potpunosti u obrazovni sistem najbrže i najlakše se može postići uvođenjem novih nastavnih tehnologija (kombinacija nastavnih sredstava i metoda rada). Interaktivna nastava, projektna nastava, timska

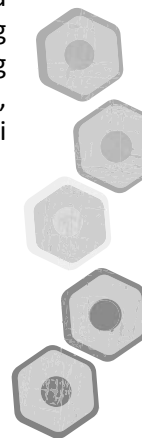
nastava, problemska nastava i druge u kojima je akcenat stavljen na proces nastave i odnose u grupi u istoj meri kao i sadržaj koji se obrađuje jesu didaktički modeli koji u potpunosti mogu podržati i osnažiti decu sa teškoćama u razvoju i njihove nastavnike da se prepuste prednostima inkluzivnog obrazovanja. Korišćenjem novih pristupa nastavi izlazi se u susret i novim generacijama učenika kojima je tradicionalna nastava postala sputavajući faktor za nesmetano obrazovanje i osnaživanje za dalji život i doprinos zajednici, pa je potrebno temeljnije izučavanje ovih veština u okviru predmeta koji se bave metodikom, nastavnim tehnologijama i pedagoškim principima rada.

Dalji koraci

Pregled stanja dat u ovoj publikaciji samo je prvi korak u razumevanju razvoja kurikuluma i obrazovanja nastavnog i vaspitačkog osoblja. Neophodno je sprovesti sličnu, dublju i detaljniju analizu nakon sledećih krugova akreditacije relevantnih institucija visokog obrazovanja, i uporediti eventualne promene. Jedan od narednih koraka u istraživanju položaja teme „inkluzivno obrazovanje“ u kurikulumima bi trebalo da bude i analiza podataka o broju studenata koji se odlučuju za izborne predmete sa ovom tematikom, trendovima u njihovom izboru kroz školske godine i tendencijama da se izborni predmeti promovišu u obavezne. Takođe, potrebno je sprovesti analizu literature i sadržaja svih predmeta u okviru kojih se izučavaju oblasti u vezi sa obrazovanjem dece sa teškoćama u razvoju i izraditi preporuke za njihovo unapređivanje u inkluzivnom kontekstu.

***

Preporuke i zaključna razmatranja navedena u ovoj publikaciji mogu se posmatrati kao okvir i polazna osnova za dalje unapređenje nastavničke prakse u kontekstu inkluzivnog obrazovanja. Jedan od ključnih momenata za uspeh inkluzivnog obrazovanje jeste unapređivanje razumevanja pojma, kocepta i principa inkluzivnog obrazovanja kod nastavničkog i vaspitačkog kadra. Kod velikog broja zaposlenih u sistemu vaspitanja i obrazovanja prisutna je nesigurnost u sopstvena znanja i veštine i strah da ne mogu da odgovore na zadatke i izazove koje donosi inkluzivno obrazovanje, što značajno može uticati na kvalitet rada. Bez visoko kvalitetnog nastavnog osoblja koje može da prepozna i da se nosi sa različitostima, da ih vrednuje u svojim učionicama i u društvu, kao i da prevaziđe diskriminaciju, isključenost i nejednake mogućnosti u obrazovanju, ne može biti velikog i istinskog napretka u reformi obrazovno-vaspitanog sistema. Stavovi, sposobnosti, znanje i motivacija (budućeg) vaspitanog i obrazovnog kadra da usvoji nove pristupe u obrazovanju dece sa različitim socio-ekonomskim, kulturnim, nacionalnim i drugim poreklom postaju ključni za promenu prakse, a time i ishoda obrazovanja.

PRILOG - Lista relevantnih institucija visokog obrazovanja

	NAZIV USTANOVE	Internet prezentacija
1	Učiteljski fakultet, Beograd	http://www.uf.bg.ac.rs
2	Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Subotiča	http://www.magister.uns.ac.rs
3	Pedagoški fakultet, Sombor	http://www.pefj.uns.ac.rs
4	Učiteljski fakultet, Užice	http://www.ucfu.kg.ac.rs
5	Pedagoški fakultet, Jagodina	http://www.pefja.kg.ac.rs
6	Učiteljski fakultet, Vranje	http://www.ucfak.ni.ac.rs
7	Učiteljski fakultet, Leposavić	http://uf-pz.net
8	Integrisani univerzitet u Novom Pazaru, Novi Pazar	http://www.np.ac.rs
9	Visoka škola strukovnih studija za vaspitače, Kruševac	http://www.vaspks.edu.rs
10	Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača, Novi Sad	http://www.vaspitacns.edu.rs
11	Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Zora Krđžalić Zaga“, Kikinda	http://www.vaspitacka.edu.rs
12	Visoka škola za vaspitače strukovnih studija, Bujanovac	http://www.vsov-gbr.edu.rs
13	Visoka škola za vaspitače strukovnih studija, Aleksinac	http://www.vsvaspitacka.edu.rs
14	Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača i trenera, Subotica	http://www.vsovsu.rs
15	Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača "Mihailo Palov", Vršac	http://www.uskolavrsac.in.rs
16	Visoka škola strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare „SIRMIJUM“, Sremska Mitrovica	http://sm-vaspitac.edu.rs
17	Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača, Pirot	http://www.pakadem.edu.rs
18	Visoka škola strukovnih studija za vaspitače, Šabac	http://www.vivasabac.edu.rs